

Şeyh Şâmil'in Yazdığı ve Kendisine Gönderilen Mektuplar

The Letters Sent to and Made Written by Shaikh Shamil

Kamran ABDULLAYEV

Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Dr. Lecturer, Karadeniz Technical University, Faculty of Theology.
kabdullah@ktu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2368-7338

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13 Şubat / February 2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23 Nisan / April 2018

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: [10.29288/ilted.394205](https://doi.org/10.29288/ilted.394205)

Atıf / Citation: Abdullayev, Kamran. "Şeyh Şâmil'in Yazdığı ve Kendisine Gönderilen Mektuplar / The Letters Sent to and Made Written by Shaikh Shamil".

ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches 49

(Haziran/June 2018/1): 131-184. doi: [10.29288/ilted.394205](https://doi.org/10.29288/ilted.394205)

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilabiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

XIX. asır Kafkasyasının en önemli şahsiyetlerinden birisi Şeyh Şâmil'dir. Yaklaşık otuz yıl boyunca Ruslara karşı mücadele eden Şeyh Şâmil ile Osmanlı Devleti, Rus generalleri ve kendi nâibleri arasında çok sayıda yazışmalar yapılmıştır. Sayısı üç yüz civarında olduğu tahmin edilen bu mektuplardan sadece yüz tanesi Türkçe yayımlanmıştır. Bu çalışma haricinde Şeyh Şâmil'in orijinal mektupları hakkında Türkçe herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Mektupların orijinal dili Arapça olmasına rağmen, bu konuda Arapça olarak bir makale haricinde başka çalışma tespit edilemedi. Bu makalede Şeyh Şâmil'in farklı kişilere gönderdiği sekiz, Rus generallere gönderdiği dört ve Şeyh Şâmil'in kendisine gönderilmiş iki, toplamda on dört mektuba yer verilmiştir. Makalenin giriş kısmında Kafkasya'da mektûbât geleneğine ve bu alanda yapılmış bazı çalışmalara kısaca değinilmiş, daha sonra Şeyh Şâmil'in mektupları hakkında bilgi verilmiştir. Mektupların transkripsiyon ve tercümeleleriyle beraber, mektuplarda geçen bölge ve şahıs isimleri de imkan nisbetinde açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kafkasya, Şeyh Şâmil, Arapça, Mektûbât, Rusya.

Abstract

Shaikh Shamil is one of the most important people of Caucasus in the XIX century. Shaikh Shamil, who fought against to Russia with Ottoman State nearly thirty years, wrote numerous lettes to Russian generals and his own regents during this period. Of the estimated -around- three hundred letters, only one hundred have been published in Turkish. Except this work, there is no other works in Turkish language about Shaikh Shamil's original letters. Although the original language of the letters is Arabic, there is no other study on this issue in Arabic, except an article. In this article, there are totally fourteen letters indicated, from them seven have been sent by Sheik Shamil to his regents, four have been sent to Russian generals and two have been sent to Shaikh Shamil. In the introduction of the article information is given about tradition of the mektubat (exchanging letters) in the Caucasus and there is some brief mentioning about some works which have been done in this area and after this, information is given about Shaikh Shamil's letters. Also, together with the transcriptions and translations information is given -as much as possible- about names of the regions and people mentioned in the letters.

Keywords: Caucasus, Shaikh Shamil, Arabic Language, Letters, Russia.

Extended Summary

For a long time, Arabic was used as the common language in the Caucasus, which has a large number of nations and accordingly a large number of languages. Arabic has been widely used in every field as far as scientific studies, correspondence between the people and the administrators, and negotiations with the neighbor states.

Shaikh Shamil is one of the most important people of Caucasus in the XIX century. Shaikh Shamil, who fought against to Russia with Ottoman State nearly thirty years, during this period has written numerous lettes by Russian generals and his own regents to each other. Of the estimated -around- three hundred letters, only one hundred have been published in Turkish. Except this work, there is no other works in Turkish language about Shaikh Shamil's original letters. Although the original language of the letters is Arabic, there is no other study on this issue in Arabic, except an article. In this article, there are totally fourteen letters indicated, from them seven have been sent by Sheik Shamil to his regents, four have been sent to Russian generals and

two have been sent to Shaikh Shamil. In the introduction of the article information is given about tradition of the mektubat (exchanging letters) in the Caucasus and there is some brief mentioning about some works which have been done in this area and after this, information is given about Shaikh Shamil's letters. Also, together with the transcriptions and translations information is given –as much as possible – about names of the regions and people mentioned in the letters.

In this article, the letters of Shaikh Shamil, who was one of the most important faces of Casucasus in the nineteenth century, and fourteen letters which were sent to him are mentioned. The first part of the letters which are examined under the three headings is about the answer given to Shaikh Shamil's regents and one kadi (Mudslim judge). Eight letters in total are studied in this part. In the second part, Shaikh Shamil's correspondences with the generals appointed to the Caucasus as the commanders By Tsarist Russia are mentioned and four letters are given place in this part. In the last part, two letters which were sent to Shaikh Shamil for different reasons are mentioned.

As it is known, Sheik Shamil writes or dictates his letters that he sends to his subsidiaries and other nations in Arabic. Also, with some exceptional cases, the letters that are sent to Sheik Shamil are generally written in Arabic. The letter sent to Sheik Şamil by the person named Hacı İbrahim Bey on March 17 in 1854 was written in Turkish. According to Abdurrahman Gâzikumûhî, General Baryatinks also sends a letter to Sheik Shamil in Russian with its Arabic translation. Yet, the author does not give place to the content of this letter in his work.

As for who wrote the letters, the first person who came to the forefront as the clerk of Shaikh Shamil was Emirhan Çirkavi. According to the information given by Gâzikumûhî, Çirkâvî clerked for Shaikh Shamil for twenty years. Çirkâvî, along with the clerkship, undertook the task as the embassy of Shaikh Shamil to the Ottoman State. Çirkavi, having successfully completed the mission of the embassy, met with officials of the Ottoman Empire, and was off to Dagestan via the Black Sea with taking weapons, money, and other similar aid. However, as soon as he reached the Georgia coast, he was recognized by the Russian Coast Guard forces and the ship was seized. Although Çirkavi managed to escape from the Russians, he did not succeed in delivering the help sent by Ottoman State.

We can separate the letters of Shaikh Shamil into two parts in terms of form and structure. The first part is the letters written during the period of Gazavat, which are usually small in size and the lower right corner is cut off. The second part of the letters are the letters that Shaikh Shamil wrote during his captivity era. The letters which were written during this period differ from the letters written during the period of Gazavat, both in content and in appearance. There is the seal of Shaikh Shamil at the back of many of the letters written during the period of Gazavat. Shaikh Shamil used this seal until he was captured by the Russians. However, some letters were sent without a seal.

In his letter to Russian Tsar sent from Medina, as his will, Imam Shamil tells his children that they should not hesitate to give their thanks to Tsar as long as they live. However, when we look at the historical process, we are faced with a situation that is exactly opposite. For instance, Gazi Mohammed, who is the eldest son and subsidiary of Imam Shamil, fights for Ottoman army against the Russians and is rewarded by Sultan Abdulhamid being attributed as a Pasha. Gâzî Muhammed's actions against Russia are not limited to this; in 1877 he sent letters to the Caucasus during the Ottoman-Russian war and caused a riot against Russia there.

Imam Shamil is a statesman and in all his letters that he dictated, he gives prominence to state mind rather than his feelings. In case of necessity, he does not hesitate to use complimenting words even to those he does not like. Therefore, when the letters of Imam Shamil are read, we think that this situation (his political identity) must be taken into consideration.

There are a few issues that complicate the studies on these letters. These are the names of locations, the names of people and letters which are located in different regions. Since the letters are written in Arabic, these place and person names are written in different forms. However, the place names mentioned in the letters changed in both Tsarist Russia and Soviet Russia periods. In the same way, the spelling of the names of individuals also differs significantly from Russian language. For instance, the general's name which was mentioned as Molotin in the letters was written as Molyutin in Russian. Also, the village name mentioned as Hirik does not exist today. In the article, differences in this and similar names of persons and places have been tried to be shown as much as possible.

The search for more than three hundred letters of Shaikh Shamil, who has an important place in our history, has an exceptional role in the study of the history of Gazavat from the first source. So far guessingly one-hundred and fifty of these letters have been published and the rest is still waiting to be found. In this article it is attempted to contribute a bit to fill this gap.

GİRİŞ

Kafkasya'da mektûbât türü yazışma kadim bir gelenektir. Konuyla ilgili yapılmış en kapsamlı ve en eski çalışma *Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией* (Kafkasya Arkeoloji Komisyonu tarafından toplanan belgeler) isimli ansiklopedidir. 1866 yılında Tiflis'te yayımlanmaya başlanan on iki ciltlik bu ansiklopedi 1398 yılından 1892 yılına kadar Kafkasya'da yapılmış siyasi yazışmaları kapsamaktadır. Eserde Şeyh Şâmil¹ dönemine kadar yapılmış yazışmaların orijinal metinlerine yer verilmesine rağmen Gazavât² döneminde yapılmış yazışmaların orijinal metinleri bulunmamaktadır.³ İmâmet Devleti (1834-1859) döneminde yapılan yazışmalarla ilgili kısmen kapsayıcı bir çalışma Çarlık Rusya'sı döneminde Tiflis'te yayımlanan *Сборник Сведений Кавказских Горцах* (Kafkas dağlıları hakkında toplanan bilgiler) dergisinde yapılmışsa da makalede orijinal metinlere yer verilmeden sadece Rusça tercümelemler bulunmaktadır.⁴

Bu alanda yapılmış bir diğer çalışma ise Gürcü şarkiyatçı Tsaqareyşvili tarafından hazırlanmış *Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских Колонизаторов* (Şâmil-Türkiye ve İngiltere sömürge devletlerinin uşağı) isimli eserdir. Yazar bu eserde Şeyh Şâmil'in Osmanlı Paşalarına gönderdiği mektuplarla ve Osmanlı Paşalarının Şeyh Şâmil'e göndermiş olduğu mektupların Rusça tercümeleriyle tüm bunların orijinal metinlerine de yer vermiştir. Sovyet ideolojisine uygun olarak hazırlanmış ve Şeyh Şâmil'i Osmanlı ve İngiltere casusu olarak göstermeğe çalışılan bu eserde orijinal metinlerin bulunması bizim için önem arz etmektedir. Ancak 1953 yılında yayımlanmış eserdeki orijinal metinlerin birçoğunun görüntüsü okunamayacak durumdadır.⁵

Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra Şeyh Şâmil döneminde yapılmış mektuplaşmalarla ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan ilki Dam Rba ekibi tarafından yapılmış *100 Писем Шамиля* (Şâmil'in 100 Mektubu) isimli eserdir. Eser Fikret Efe tarafından *Şeyh Şâmil'in 100 mektubu* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir.⁶

- 1 Şeyh Şâmil'e hitâb olarak mektuplarda "Emiru'l-Mu'minin" ifâdesi kullanılmaktadır. Yazma eserlerde bazen "İmâm" ifadesinin kullanıldığına da rastlanmaktadır. Makalede daha çok İslâm âleminde yaygın kullanım olan "Şeyh Şâmil" ifadesi tercih edilmiştir.
- 2 İmam Gâzi Muhammed ile başlayıp İmam Hamzat ve İmam Şâmil ile devam eden savaşların genel ismi. Rusça kaynaklarda Gazavât yerine 'Müridizm' kelimesi kullanılmıştır. Bk. Süleyman Uludağ, "Müridizm", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 50.
- 3 *Акты Собранные Кавказской Археографической Комиссией*, haz. А.П. Берже (Tiflis: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866), 10: 418.
- 4 *Сборник Сведений Кавказских Горцах, Низамъ Шамиля (Материал для истории Дагестана)*, Tiflis 1870, 3: 1-18.
- 5 Ш. В. Цагарешвили, *Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов* (Тбилиси: Госиздат Грузинской ССР Сектор Политической Литературы, 1953), 420-423.
- 6 Амри Рзаевич Шихсаидов, Х. А Омаров, *100 Писем Шамиля*, Издательство ДНЦ РАН (Махаçкале 1997); Dam Rba, *Şeyh Şamil'in 100 Mektubu*, çev. Fikret Efe (İstanbul: Şule Yayınları, 2002).

Gazavât dönemindeki mektûbât hakkında yapılmış çalışmalar ağırlıklı olarak Rusça olsa da bunun bazı istisnâları vardır. Bunlardan biri birkaç ay önce Avarca yayımlanmış olan *Шамил Имамасул Львимаказул Кагътал* (İmam Şâmil'in Çocuklarının Mektupları) isimli çalışmadır. Kitapta Şeyh Şâmil'in oğulları Gâzi Muhammed'in ve Muhammed Şafi'nin mektuplarına orijinal metinleriyle birlikte yer verilmiştir. Ancak hem orijinal metinlerin hem de tercümelerin dilinin Avarca olması sebebiyle okumamız mümkün olmamıştır.⁷ Şeyh Şâmil'in mektupları konusunda şu ana kadar rastladığımız tek Arapça eser Burhânuddîn Dağistanî'ye aittir. Dağistânî bu çalışmasında Şeyh Şâmil'e ait Suriye'de bulunmuş dört mektuba yer vermiştir. Bu mektuplardan birincisi Cemâleddîn Gâzikumûhî, Hac Ali el-Askerî ve Kadı Hacıyov'a, ikincisi Bun (veya Ban) bölgesi kadısı ve cemaatına, üçüncüsü Ağalar Han'a, dördüncüsü ise Nâib Ebû Bekir'e gönderilmiştir.⁸

Aynı konuda İngilizce yazılmış bir makâle yahûdî müsteşrik Moshe Gammer'e aittir. Gammer bu çalışmasında Şeyh Şâmil'in 1857 yılında İstanbul'da bulunan İngiliz Büyükelçisine gönderdiği bir mektubun metnine ve tercümesine yer vermiştir.⁹

Etnik yapı çok çeşitli olduğu için Kafkasya'da yazılmış mektuplarda ortak bir dil kullanılmamıştır. Yapılan yazışmalarda Türkçe, Farsça, Arapça, Rusça ve diğer mahalli dillerin kullanımına rastlanmaktadır. Ancak XIX. asrın başlarından itibaren tasavvufi hareketlerin ve Gazavât'ın da etkisiyle bölgede Arapça'nın ortak bir dil olarak kullanılması yaygınlaşmıştır.¹⁰ Konuyla ilgili XX. yüzyılın başlarında bölgede bulunmuş Mustafa Butbay şu gözlemini aktarmaktadır; “Dağistan ve Çeçenistan'da Arapça yazı dilidir. Hemen her köyde Kurân dilini konuşan ve yazabilen birkaç kişiye rastlamak olanağı vardır”.¹¹

Kafkasya'da yazılmış mektuplarla ilgili bir diğer mesele de bu mektupların bazılarının müstakil bir kağıtta, bazılarının ise bölge hakkında yazılmış yazma eserler içinde bulunduğu görülmesidir. Muhammed Tâhir el-Karahî,¹² Abdur-

7 M. A. Гамзаев, *Шамил Имамасул Львимаказул Кагътал* (Mahaçkale: Тарих, 2017), 85.

8 Burhânuddîn Dağistanî, “Min Resâilîş-Şeyh Şâmil”, *Mecelletu'r-Risâle* 758 (Kâhire 1948): 19-21.

9 Moshe Gammer, “The Imam and the Lord: An Unpublished Letter from Shamil to the British Ambassador in Constantinople”, *Israel Oriental Studies* 13 (Leiden: Netherlands, 1993), 101-104.

10 *Акты*, 2: 639, 770, 772; 3: 433, 6: 30, 40, 72.

11 Mustafa Butbay, *Kafkasya Hatıraları*, haz. Ahmet Cevdet Canbulat (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 43.

12 Şeyh Şâmil'in kadılarında biridir. Gazavât'tan sonra Rus yetkililerin baskısıyla bir dönem Temirhanşûrâda kadılık yapmışsa da, daha sonra bu görevinden istifa etmiştir. 1297/1880 senesinde vefât etmiştir. el-Karahî'nin, fıkıhçı, tarihçi ve edebî yönü bulunmaktadır. Fıkıh alanında yazdığı *Şerhu'l-Mefrûz*, Dağistan'da en çok okunan fıkıh kitabı olmuştur. Eser Bahçesaray'da İsmail Gaspıralının Tercüman matbaasında 1321/1903 senesinde basılmıştır. Eseri diğer fıkıh kitaplarından ayıran özelliği, müellifin tasavvuf konusuna ayrı bir bölüm ayırması olmuştur. (el-Karahî, *Şerhu'l-Mefrûz*, 220-225). el-Karahî'nin tarihle bağlı yazdığı en meşhur eseri *Bârikatu's-Suyûfi'l-Cebeliyye* isimli eseridir. Eserde Gâzi Muhammed'in cihada başladığı dönemden itibaren Şeyh Şâmil'in Rus'lara teslim olmasına kadar geçen süreçte yaşanmış olaylar anlatılmaktadır. *Bârikatu's-Suyûf* Türkçe'ye, Azerbaycan Türkçesine ve Rusça'ya tercüme edilmiştir. Bk. Мухаммед Тахир ал-Карахи, *Хроника Мухаммеда Тахира ал-Карахи о дагестанских войнах в период Шамиля*, Редакторы: Барабанов, А.М.

rahmân Gâzīgumûhî,¹³ Hasan Alkadârî,¹⁴ Osman Efendi Zahûrî¹⁵ ve Nezîr ed-

- Переводчик; Крачковский, Игнатий Юльевич, Автор предисловия, Крачковский, Игнатий Юльевич (Ленинград: Типо-литография Изд-ва АН СССР, 1941); Məhəmməd Tahir, *Şeyx Şamil*, trc. Əlisa Nıcat (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992); Muhammed Tahir el-Karahi, *Şeyh Şamil'in Gazavâtı*, çev. Tahir el-Mevlevî (İstanbul: Matbaa-i Âmidî, 1333/1915). el-Karahî'nin Arapça şiirleriyle ilgili müstakil bir eseri bulunmasa da kaynaklarda kendisine ait Şeyh Şamil'in düşmanlarına cevap mahiyetinde yazdığı çok sayıda şiir bulunmaktadır. Bk. Durkeli, *Nüzhetü'l-Ezhân*, 189-192. el-Karahî'nin diğer eserleri şunlardır: *Ahsenu Delil bi-Eazzi Te'vil Limâ Vakaâ fi Zemeni Şamuil, Şerhu's-Süllemi'l-Münavrak fi İlmi'l-Mantık, Risâle fi İlmi'l-Arûz, Tasrifü'l-Ma'kûd, İbâratu'l-İ'tibâr*. Bk. Ali Kayayev, *Terâcim-i Ulemâ-yi Dağıstan; Dağıstan Bilginleri Biyografileri*, nşr. Tuba İşınsu Durmuş - Hasan Orazayev (Ankara, Grafiker Yayınları, 2013), 91-93.
- 13 Abdurrahmân b. Seyyid Cemâleddîn Gâzīgumûhî, Şeyh Şamil'in damadı ve müridlerindedir. Doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunamadı. Gazavât döneminde Rus'lara karşı savaşa katılmış, Şeyh Şamil ile birlikte Gunib'te Rus'lara teslim olmuştur. Daha sonra Şeyh Şamil'in tüm aile fertleri ile birlikte Rusya'ya sürgüne gönderildi. Sürgünden sonra Gâzīgumuk bölgesinin kadısı görevine getirildi. 1318/1900 yılında Gâzīgumuk'ta vefât etti. Abdurrahmân Gâzīgumûhî, Şeyh Şamil ve Gazavât hakkında birincil kaynakların müellifi olmasına rağmen, bu kaynakların ciddi bir kısmı Sovyet döneminden sonra ortaya çıkarılmıştır. Müellifin birinci eseri Kalugâda esir hayatı yaşadıkları sırada yazdığı *Hulâsatu't-Tafsîl'an Ahvâli Şamuyil* isimli eserdir. Eser N.A. Tahirov tarafından *Краткое изложение подробного описания дел имама Шамиля* ismiyle Rusça'ya tercüme edilmiştir. Bk. H.A. Тагировой, *Саййид Абдурахман, сын Джамалуддина ал-Хусейни ал-Газигумуки ад-Дагистани. Краткое изложение подробного описания дел имама Шамиля*; Калуга, 1281г.х. *Хуласат ат-тафсил 'ан ахвал ал-имам Шамуил*, Пер.с араб. введ, коммент, указ (Москва: Восточная литература РАН, 2002). Gâzīgumûhî'nin ikinci ve en kapsamlı eseri *Tezkiretu Abdırrahmân b. Ustâz Şeyhu't-Târîka Cemâluddîn el-Huseynî fi Beyâni Ahvâli Ahâli Dağıstân ve Çeçen* isimli eserdir. Gâzīgumûhî bu eserini 1285/1869 senesinde Tiflis'te kaleme almıştır. Müellif bu eserinde, tarihi olayları anlatmakla beraber, daha önce Kafkasya da bilinmeyen bir yöntem kullanmış ve bölgede gittiği yerlerin coğrafi özelliklerinden, halklarının giyim ve yemek geleneklerinden bahsetmiştir. Bk. Абдурахман из Газикумуха, *Книга воспоминаний сайида Абдурахмана, сына устада шейха тариката Джамалуддина ал-Хусейни о делах жителей Дагестана и Чечни. Сочинено и написано в Тифлисе в 1285г.х.*, Перевод с арабского. М.-С. Саидова, Редакция перевода, подготовка факсимильного издания, комментарии, указатели А.Р. Шихсаидова и Х.А. Омарова (Махачкала: Дагестанское Книжное Издательство 1997). Müellifin üçüncü eseri (risâlesi) olan *Sukûtu Dağıstân ve Çeçen bi-Yarâ'i Âl-i'Usmân fi Seneti 1877* ise 1975 yılında Gürcü oryantalist Kançaveli tarafından Tiflis'te *Падение Дагестана и Чечни вследствие подстрекательства османов в 1294 г.* ismiyle yayımlanmıştır. Bk. Kançaveli H.G. *Падение Дагестана и Чечни вследствие подстрекательства османов в 1294 г.* (Тбилиси: Мравалтави. Историко-филологические исследования, 1975). Gâzīgumûhî'nin son bir eseri daha vardır ki bu eser hakkında hiçbir kaynağa bahsedilmemektedir. *Mecmû'u'n-Nefis* isimli eser Kafkasya'da araştırmaları zamanı Ahmed Niyazov tarafından bulunarak özel arşivinde korunmaktadır. Eserin ilk sayfasında nâsihin ismi olan Muhammednûr Muhammed el-Harakâni ve nesh tarihi olan 1396/1976 yazılmıştır.
- 14 Hasan Alkadârî el-Kürî ed-Dağıstânî. 1250/1834 yılında doğmuştur. Dağıstan'ın meşhur Nakşi şeyhlerinden (Gâzi Muhammed ve Şeyh Şamil'in şeyhi) Şeyh Muhammed el-Kürî'nin torunudur. Fıkıh, Arap edebiyatı ve tarih alanında eserleri vardır. 1877 yılında Dağıstan'da çıkan isyan nedeniyle 1296/1878-1879 yılında Rusya'ya sürgün edilmiş, daha sonra suçsuz olduğu görülerek sürgün cezası kaldırılmıştır. Alkadârî 1328/1910 yılında vefât etmiştir. Hasan Alkadârî eserlerinde 'Memnûn' mahlasını kullanmıştır. Fıkıhla bağlı fetvâlarını topladığı *Cirâbu'l-Memnûn*, farklı konularda kaleme aldığı şiirlerini topladığı *Divânu'l-Memnûn*, Kafkasya tarihi ile ilgili yazdığı *Âsâr-ı Dağıstan* isimli üç eseri vardır. Müellifin ilk iki eseri Arapça, Âsâr-ı Dağıstan ise Azerbaycan Türkçesinde yazılmıştır. Bk. Hasan Alkadârî, *Âsâr-ı Dağıstan; Cirâbu'l-Memnûn* (Temirhanşûra: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrayev, 1912); *Divânu'l-Memnûn* (Temirhanşûra: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrayev, 1913).
- 15 Hâc Osman Efendi ez-Zâhûrî hakkında biyografi kitaplarında bilgiye rastlanamadı. ez-Zâhûrî hakkındaki malûmâtımız kendi eseri *Tuhfetu'l-Ahbâb'da* verdiği bilgilere dayanmaktadır. Müellif bu eserinde 1280/1863 yılında, günümüzde Azerbaycan'ın Kah (Qax) iline bağlı İlisu köyünde doğduğunu belirtir. Nakşi şeyhlerinden Hâc Ahmed Efendi Talah'ın (1839/1904) halifelerindedir. Yine *Tuhfetu'l-Ahbâb'da*, *Tuhfetu'l-İhvân* isimli başka bir eseri olduğundan bahsetmektedir. Müellifin vefât tarihi bulunamadı. Bk. Hâc Osman Efendi ez-Zâhûrî, *Tuhfetu'l-Ahbâbi'l-Hâlidîyye fi Şerhi'l-Kasidetil-Mahmûdiyye* (Temirhanşûra: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrayev, 1332/1914), 17, 194.

Durkelî¹⁶ gibi yazarlar, eserlerinde bölge âlimlerine ve siyâsilerine ait mektupları da not etmişlerdir. Dolayısıyla Kafkasya bölgesinde yazılmış yazma ve taş baskı eserlerin incelenmesi, mektûbât konusunda bizlere bir hayli bilgi verecektir.

1. ŞEYH ŞÂMİL'İN MEKTUPLARI

Bilindiği gibi Şeyh Şâmil kendi nâiblerine ve diğer devletlere gönderdiği mektupları Arapça yazmış ya da yazdırmıştır. Şeyh Şâmil'e gönderilen mektuplar ise genel olarak Arapça olmakla beraber istisnâî durumlar da söz konusudur. Şeyh Şâmil'e gönderilmiş olup elimizde bulunan mektuplardan Hacı İbrahim Bey isimli şahsın 1854/17 Mart tarihinde gönderdiği mektup Türkçe olarak yazılmıştır.¹⁷ Şeyh Şâmil'e Türkçe olarak yazılmış bir diğer mektup ise Zarif Mustafa Paşa'ya aittir. Mektup 1854/11 Mart tarihinde yazılmıştır.¹⁸ Abdurrahmân Gâzikumûhî'nin naklettiğine göre General Baryatinks de Şeyh Şâmil'e Arapça tercümesiyle beraber Rusça bir mektup göndermiştir. Ancak müellif bu mektûbun muhtevasinâ eserinde yer vermemiştir.¹⁹

Mektupları kimin yazdığına gelince kaynaklarda Şeyh Şâmil'in kâtibi olarak ilk öne çıkan şahıs Emirhan Çirkâvîdir. Gâzikumûhî'nin verdiği bilgiye göre Çirkâvî, yirmi yıl boyunca Şeyh Şâmil'in kâtipliğini yapmıştır. Çirkâvî, kâtiplik göreviyle beraber, Şeyh Şâmil'in Osmanlı Devletine elçilik görevini de üstlenmiştir. Elçilik görevini başarıyla tamamlayan Çirkâvî, Osmanlı Devleti yetkilileriyle görüşmüş, silah, para ve benzeri yardımlar alarak gemiyle Karadeniz üzerinden Dağıstan'a yola çıkmıştır. Ancak Gürcistan sahillerine ulaştığı sırada Rus Sahil Güvenlik güçleri tarafından fark edilmiş ve gemiye el konulmuştur. Çirkâvî, Ruslar'ın elinden güçlükle kurtulmayı başarsa da, Osmanlı Devleti'nin gönderdiği yardımı yerine ulaştırmayı başaramamıştır.²⁰

Kaynaklarda Emirhan Çirkâvî dışında kâtiplik yapmış isimler olarak Şeyh Cemâleddîn Gâzikumûhî'nin²¹ oğlu ve Şeyh Şâmil'in damadı Abdurrahmân Gâzikumûhî,

16 Dağıstanın Karabudak rayonunun (şehrinin) Durkel köyünde 1308/1891 senesinde doğmuştur. Aslen Kumuk Türküdür. Ebû Süfyan el-Gazânişi (1872/1931), Hâc Ali el-Akûşi (1847/1930) gibi bölgenin meşhur âlimlerinden eğitim aldı. Sovyet döneminde Kafkasya âlimlerinin biyografisi alanında bir eser yazmaya başlamışsa da 1935 yılında vefâtı nedeniyle bitirememiştir. *Nüzhetu'l-Ezhân* isimli bu eser Rusça'ya çevrilmişse de, bu çalışmada orijinal metin kullanıldı. Bk. Nezîr ed-Durkelî, *Nüzhetu'l-Ezhân fî Terâcîmi Ulemâi Dâğıstan (Услада умов в биографиях дагестанских ученых)*, çev. A. P. Шихсаидов, Альфريد Бустанов, М. Кемпер (Москва: Марджани, 2012).

17 Müellif bu mektubun Şeyh Şâmil'e ait olduğunu iddiâ etse de bu konuda emin olunamadı. Çünkü mektubun içeriğinde Şeyh Şâmil'e gönderildiğine dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Mektubun içeriği şudur: 'Asâkir-i Mısırye'de piyâde birinci gardiyan alayının üçüncü orduda üçüncü Yüzbaşı Çerkez Ali Ağa ve karındaşı Buk Ağa ve karındaşı Hüseyin Ağa ve karındaşı Abdullah Efendi. Senesinde yüz elli sekiz tarihinde'. Bk. Цагарешвили, *Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов*, 371.

18 Цагарешвили, *Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов*, 372.

19 Abdurrahmân Gâzikumûhî, *Tezkire*, vr. 292^a.

20 Nezîr Durkelî, *Nüzhetu'l-Ezhân*, 95-96.

21 Şeyh Cemâluddîn b. Abdurrahmân el-Gâzikumûhî. Şeyh Muhammed el-Kürî'nin halifesidir. Gazavât'ın manevi liderlerinden ve Şeyh Şâmil'in kayınpederidir. Gazavât'ı ilk başlatan Gâzi Muhammed kendisinden cihâd için fetvâ istediğinde olumsuz cevap verdiğiinden dolayı eleştirilmiş ve korkaklıkla suçlanmıştır. Ancak Şeyh Cemâ-

Muhammed Tâhir el-Karahî, Abdülkerîm b. Tehmashân el-Çirkâvî ve Muhammed Emîn'in isimleri geçmektedir.²²

Şeyh Şâmil'in mektuplarını şekil ve yapı bakımından iki kısma ayırabiliriz. Birinci kısım gazavât döneminde yazılan mektuplardır ki bunlar genellikle küçük ebatlı ve sağ alt köşesi kesiktir. İkinci kısım mektuplar ise Şeyh Şâmil'in esirlik döneminde yazdığı mektuplardır. Bu dönemde yazılan mektuplar gazavât döneminde yazılan mektuplardan hem içerik hem de görüntü itibarıyla farklılık arz etmektedir. Gazavât döneminde yazılmış mektupların birçoğunun arka kısmında Şeyh Şâmil'in Dâvut mührü vardır. Şeyh Şâmil bu mührü Rus'lara esir düştüğü zamana kadar kullanmıştır.²³ Ancak bazı mektupların mühürsüz olarak gönderildiği de olmuştur. Bu konuda Abdurrahmân Gâzikumûhî *Tezkire*'de şu açıklamayı yapmaktadır: "Mektubu yolda gören her kesin okuması için mühürsüz olarak (kuryeye) verirdi. İmamın bu yaptığı şaşılacak işti".²⁴

Şeyh Şâmil iyi derecede Arapça bilmesine rağmen kendisi günlük konuşmalarında Arapça'yı kullanmamış, yazdığı mektupları kâtipleri aracılığıyla Arapça'ya tercüme ettirmiştir. Abdurrahmân Gâzikumûhî, Şeyh Şâmil'in Rusya'da esir olduğu zamanlarda bir Rus generalle akıcı bir şekilde Arapça konuştuğunu nakletmektedir. Ayrıca müellif eserinde Şeyh Şâmil'in bazı zor zamanlarında okuduğu Arapça şiirlere de geniş yer ayırmıştır.²⁵

Şeyh Şâmil Arapça eğitimini yakın arkadaşı Gâzi Muhammed'le birlikte Said Harakânî²⁶ ve Laçinilav el-Harikâlî'den²⁷ almıştır. Onun tarikat şeyhi ise Seyyid Cemâleddin Gâzikumûhî ve Şeyh Muhammed el-Yarâğî'dir. O dönem Kafkasya'sında

leddin, Gâzi Muhammed'in bu isteğine olumsuz cevap vermesinin nedenlerini Şeyh Muhammed el-Kûrî'ye yazdığı uzunca mektubunda açıklamaktadır. Bk. (Durkelî, *Nüzhetu'l-Ezhân*, 99-103). Cemâleddin Gâzikumûhî, Şeyh Şâmil'in Rus'lara teslim olmasından sonra önce Temirhanşûra'ya taşınmış, daha sonra İstanbul'a hicret etmiştir. 1283/1866 yılında Üsküdar'da vefât etti. Nakşibendî tarikatının âdabını anlattığı *el-Âdâbu'l-Mardiyye fi't-Târikati'n-Nakşibendiyye* isimli bir eseri vardır. Bk. Cemâleddin el-Gâzikumûhî, *el-Âdâbu'l-Mardiyye fi't-Târikati'n-Nakşibendiyye* (Temirhanşûra: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrayev, 1907). Gâzikumûhî'nin diğer eserleri yazma halindedir. Bu yazmalardan *Ecvibetu's-Şeyh Cemâluddin li-Es'ileti'l-Âlimi's-Samedâni Said el-Harakâni* isimli risâle Alibekov Hızrî'nin Mahaçkale'deki özel arşivinde bulunmaktadır. Risâle 11 varaktan oluşmaktadır.

22 Gâzikumûhî, *Hulâsatu't-Tafsîl*, vr. 53^b, *Tezkire*, vr. 86^b; Dam Rba, *Şeyh Şâmil'in 100 Mektubu*, 40.

23 Gâzikumûhî, *Hulâsatu't-Tafsîl*, vr. 35^a.

24 Gâzikumûhî, *Tezkire*, vr. 262^b.

25 Gâzikumûhî, *Hulâsatu't-Tafsîl*, vr. 38^b, 40^b, 80^b.

26 Said el-Harakâni el-Avârî. Kafkasya'nın meşhur âlimlerinden Ebû Bekr el-Aymekî'nin torunudur. Gâzi Muhammed Gimrâvî, Şeyh Şâmil, Yusuf Yahsâvî, Eyyûb Cankûtî ve diğerlerinin hocasıdır. *Tenbihu't-Tâlibân Tadyî'i 'Umrihi'l-Ğâlib* isimli bir eseri vardır. 1250/1834 yılında vefât etmiştir. Said el-Harakâni alkollü içeceklerle olan düşkünlüğü sebebiyle eleştirilmiş, bu yüzden Gâzi Muhammed'in cezalandırmasından korkarak başka bir bölgeye göç etmiştir. Cemâleddin Gâzikumûhî *Ecvibetu's-Şeyh Cemâluddin li-Es'ileti'l-Âlimi's-Samedâni Said el-Harakâni* isimli risâlesini, el-Harakâni'ye uyarı mahiyetinde kaleme almıştır. Bk. Durkelî, *Nüzhetu'l-Ezhân*, 58-60.

27 Durkelî, el-Harikâlî'nin biyografisinden bahsederken sadece Şeyh Şâmil'in hocası olduğuna ve ölümü üzerine yazılan bir mersiyeye yer vermiştir. Doğum tarihi ve vefâtı hakkında bilgi bulunamadı. Bk. Durkelî, *Nüzhetu'l-Ezhân*, 95.

âdet olduğu üzere Şeyh Şâmil eğitim için farklı köylerde bulunmuştur. Bunlardan biri Gâzikumûhî'nin belirttiğine göre Tukita köyüdür.²⁸

Şeyh Şâmil'in iyi derecede Arapça bilgisine sâhip olduğu ile ilgili müellifi bilinmeyen وصل اسمبول اذا حكاية شمويل isimli risâlede Şeyh Şâmil, Gunip savaşında kendisini yalnız bırakan silah arkadaşlarına Ebü'l-Hasan Ali b. Gâlib el-Mücâşî el-Kayravânî'nin (ö. 479/1086) şu beytiyle sitemde bulunmaktadır:

واخوانا حسبتهم دروعا كانوا ولكن للاعادي
وختهم سهاما صائبات وكانوها ولكن في فؤادي
وقالوا قد صفت منا قلوب لقد صدقوا ولكن عن ودادي.²⁹

O kardeşler ki onları kalkan zannettim, evet öyleydiler ama düşman için.

Onların arkadaşlığı hedefe isabet eden oklardı, evet öyleydiler ama benim gönlüme.

Dediler ki kalbimiz arı oldu, doğru söylediler ama benim sevgimden.³⁰

Nezîr ed-Durkelî *Nüzhetü'l-Ezhân*'da, Şeyh Şâmil'den Arapça başka bir beyit nakletmektedir. Beytin hikâyesine gelince Şeyh Şâmil, nâiblerinin bazılarının yalan haberlerine inanarak kâtibi İdrîs Endirâvî'nin ihânet ettiğini düşünür ve onu öldürmeye karar verir ve Ebü'l-Feth el-Bustî'ye (ö. 400/1010) ait şu beyti mektupla İdrîs Efendî'ye gönderir:

مَنْ يَزْرَع الشَّرَّ يَحْصِدُ فِي عَوَاقِبِهِ نَدَامَةً وَلِخَصْدِ الزَّرْعِ إِبَانُ

Kim kötülük ekerse, sonucunda pişmanlık biçer.

Ekini biçmenin de bir zamanı vardır.³¹

Elimizde bulunan tüm bu bilgilerden hareketle Şeyh Şâmil'in iyi derecede Arap dili eğitimi gördüğünü ve Arap dili ve edebiyatına güçlü bir şekilde vâkıf olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer konu, İmam Şâmil'in Rusya'ya sürgün edildikten sonra gönderdiği mektupların içeriği konusudur. Bu mektupların genel özelliği, başlarken ve biterken 'selâm' ifadelerini içermemesi bunun yerine methiye kabilinden sözlerin kullanılması ve Rus Çarı'nı övücü ifadelerin bulunmasıdır.

28 Gâzikumûhî, *Tezkire*, vr. 84^a.

29 Hayruddin ez-Zirikli, *el-'Alâm* (Beirut: Dâru'l-İlm lil-Melâyin, 2002), 4: 319. Bahsi geçen risâle, Dağıstan'da Abdülkerim b. Muhammed el-Henûhî özel koleksiyonunda bulunan *Kerâmâtü İmâm Şamuyil* risâlesinde ve bir varaktan oluşmaktadır. Aynı beyitleri Abdurrahmân Gâzikumûhî *Hulâsatu't-Tafsîl*'de anlatmaktadır. Bk. Abdurrahmân Gâzikumûhî de *Hulâsatu't-Tafsîl*, vr. 12^b.

30 Muhammed b. Rızk b. Abdinnâsir es-Sülemî el-Mısri el-Medenî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessîrîn fi Garbi İfrikiye* (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzi, 1426/2005), 1: 429.

31 Nezîr ed-Durkelî, *Nüzhetü'l-Ezhân*, 149; Ahmed b. İbrâhim b. Mustafâ el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Edeb fi Edebiyyât ve İnşâ-i Lûgati'l-Arab* (Beirut: Müessesetu'l-Maârif, ts.), 2: 430.

İmam Şâmil, Medine'den Rus Çarı'na gönderdiği mektupta, çocuklarına yaşadıkları sürece Çar'a teşekkür etmede kusur etmemelerini vasiyet ettiğini söylemektedir. Ancak tarihi sürece baktığımız zaman bunun tam tersi bir durumla karşılaşmaktayız. Şöyle ki İmam Şâmil'in büyük oğlu ve nâibi Gâzî Muhammed, Osmanlı ordusu saflarında Ruslara karşı savaşmış, Sultan Abdulhamid tarafından paşa rütbesiye ödüllendirilmiştir.³² Gâzî Muhammed'in Rusya aleyhine yaptıkları bununla da sınırlı kalmamış, 1877 yılında Osmanlı-Rusya savaşı sırasında Kafkasya'ya mektuplar göndererek orada Rusya aleyhine isyan çıkmasına sebep olmuştu.³³ İmam Şâmil'in diğer oğlu Muhammed Şafi ise Rusya'da kalmış, Kazan'a yerleşerek ömrünün sonuna kadar orada yaşamıştır. Muhammed Şafi'nin bu tavrı abisi Gâzî Muhammed tarafından şiddetle kınanmıştır. Gâzî Muhammed kardeşine gönderdiği bir mektupda şöyle demektedir: "Senin kurbanlar kesmiş olduğunu bilseydim, bayramını tebrik ederdim. Ama nerde?! Siz ancak domuz kesersiniz. O ülkede kaldığımız sürece size yakışan da budur. Allahım! Bizi hep beraber kurbanlarımızı Mekke ve Medine'de kesmeyi görmekten mahrûm etme."³⁴

Gâzî Muhammed, İmam Şâmil'in oğlu olmasının yanı sıra, aynı zamanda en yakın silah arkadaşıdır. Hiçbir dönemde İmam Şâmil'in dediğinin aksini yaptığı görülmemiştir. Dolayısıyla bu mektuplarda İmam Şâmil'in siyasi bir dil kullandığı kanaati hâsıl olmaktadır. İmam Şâmil, Ruslara hiç güvenmemiş ve bunu defalarca açık bir şekilde dile getirmiştir.³⁵ Rusların kendisine iltifatının nedeni ise İmam Şâmil'in vasıtasıyla Kafkasya'da tam olarak bitirilememiş cihâdı sona erdirmektir. Bilindiği üzere İmam Şâmil'in Çerkesya nâibi Muhammed Emîn (ö. 1317/1900), İmam Şâmil'in esir alınmasından sonra da mücadelesine devam etmişti. İmam Şâmil, Kaluga'da esir olduğu sırada Rusların ısrarıyla Muhammed Emîn'e mektup yazmış ve cihâda son vermeye çağırmıştır.³⁶ Yine Abdurrahmân Gâzikumûhî, İmam Şâmil'in Kaluga'da vefat eden kızı ve kendisinin eşi olan Nefise'nin naaşını defnetmek için Dağıstan'a geldiğinde halk sokaklara dökülür, gözyaşları akitilir ve ikinci defa cihâda başlamaya karar verirler. Bunu duyan Gâzikumûhî, halkla görüşüp onlara nasihatlar vererek bu niyetlerinden vazgeçirmiştir.³⁷ Bu olaylar bize Rusların İmam Şâmil'e neden iyi davrandıkları hakkında biraz fikir vermektedir.

İmam Şâmil bir devlet adamıydı ve yazdırdığı tüm mektuplarında duygularını değil, devlet aklını ön planda tutmuştur. O sevmediği şahıslara bile durum icâbı olarak iltifat edici sözler kullanmaktan çekinmemiştir. Dolayısıyla İmam Şâmil'in

32 Alper Alp, "Rus Esareti Döneminde ve Sonrasında Şeyh Şamil ve Oğulları", *Genç Bilim Adamları Sempozyumu (4-6 Mayıs 2009)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 2010, 385-386.

33 Hasan Alkadarî, *Dîvânul-Memîn*, 110-112.

34 Гамзаев, Шамил Имамасул Лъималазул Кагътал, 20. Avarca'dan tercümede yardımı için Hac Abdurrahmân Ahmed el-Kinuvî'ye teşekkür ederiz.

35 Gâzikumûhî, *Tezkire*, vr. 298^b.

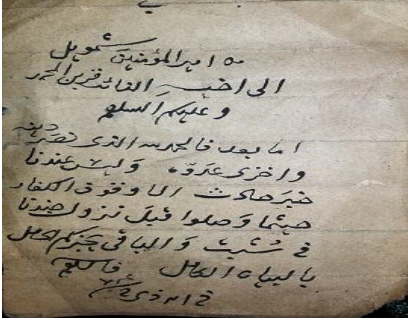
36 Alp, "Şeyh Şamil ve Oğulları", 384.

37 Gâzikumûhî, *Tezkire*, vr. 232^b- 233^b.

mektupları okunurken bu durumun (siyasi kimliğinin) göz önünde bulundurulması gerektiği kanâatindeyiz.

2. ŞEYH ŞÂMİL'İN NAİBLERİNE YAZDIĞI MEKTUPLAR

2.1. Şeyh Şâmil'in Nâib Kurban Muhammed'e Mektubu

من أمير المؤمنين شمويل الي أخيه النائب قرين المحمد. و عليكم السلام

أما بعد، فالحمد لله الذي نصر دينه وأخزي عدوه وليس عندنا خير جاءت الا وقوف الكفار حيثما وصلوا قبل نزول جندنا تثبتت والباقي يخبركم الحامل بالبيان الكامل. فالسلام.

في 21 ذي الحجة لسنة 1247.

Müminlerin Emîri Şâmil'den kardeşi nâib Kurban Muhammed'e.³⁸ Ve aleyküm selâm.

Mesele şu ki dînine yardım eden, düşmanı rezil eden Allah'a hamdolsun. Kâfirlerin, bizim ordumuzun Şusitê varmadan önce ulaştıkları yerde durduklarından başka bize ulaşan her hangi bir haber yoktur. Diğer konuları kurye size tafsilatıyla haber verecektir. Selâm. 21 Zilhicce 1247 (22 Mayıs 1832).³⁹

38 Kurban Muhammed, Şeyh Şâmil'in Karata'lı müritlerindedir. İsmi birkaç mektupta geçmektedir. Bk. Dam Rba, *Şeyh Şâmil'in 100 Mektubu*, 84, 102, 293.

39 Mektubun aslı Azerbaycan/Zaqatala Diyarşünaşlıq Müzesinde 3KM-KII-5849 numarasıyla kayıtlıdır.

2.2. İmam Şâmil'in Nâib Sâlim'e Mektubu

من أمير المؤمنين شمويل الي أخيه النائب سالم. سلام عليكم
 أما بعد: فقد سألنا وألحنا⁴⁰ أخونا الحامل بشير ان تترك رفقائه الأربعة بلا نقل الي الاطراف ولم يزل بيث
 الشكوى في حقهم
 فأجبنا لهم علي مقتضى سؤاله ونأمر ان لا تأمرهم بالانتقال ونتركهم فارغين في مساكنهم. هذا والسلام.
 3 يوم السبت من شعبان 1248.

Müminlerin emîri Şâmil'den kardeşi nâib Sâlim'e.⁴¹ Selâmun aleyküm.

Mesele şu ki kardeşimiz kurye Beşîr, onun dört arkadaşını başka yerlere nakletmemen için bizden ısrarla ricâda bulundu. Hâlâ da onların hakkı konusunda şikâyette bulunmaya devam ediyor. Biz de ona isteği mûcibince cevap verdik. Sana onları başka yere nakletmemeni ve onları yurtlarında kendi hallerine bırakmanı emrediyoruz. Ve's-Selâm. 3 Şâban Cumartesi, 1248 (26 Aralık 1832).⁴²

40 İsrar etmek ve sıkıştırmak anlamına gelen الح fiili, Arapça'da في veya علي harfi ceriyle beraber kullanılmaktadır. Dolayısıyla mektupda fiil hatalı kullanılmıştır. Bk. Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Manzûr el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab* (Beirut: Dâru Sâdir, 1414/1994), 2: 577.

41 Bu mektup haricinde Nâib Sâlim'in ismi elimizde bulunan başka hiçbir mektupta geçmemektedir.

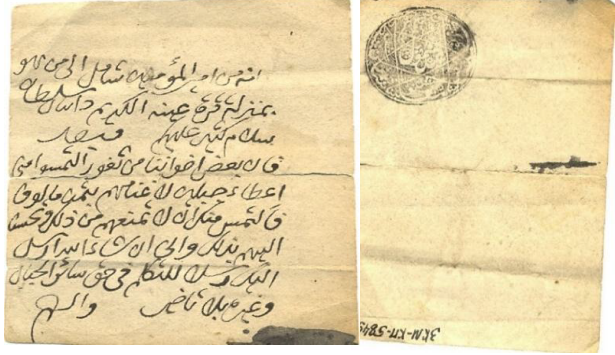
42 Mektubun aslı Azerbaycan/Zaqatala Diyarşünaslıq Müzesinde 3KM-KII-5842 numarasıyla kayıtlıdır.

2.3. Şeyh Şamil'in Danyal Sultan'a Mektubu⁴³

من أمير المؤمنين شامل الي من هو بمنزلة قره عينه الكريم دانيال سلطان. سلام كثير عليكم فبعد,
قال بعض اخواننا من ثغور التمسوا مني اعطاء جبلين لا غنامهم بئمن مألوف.
فألتمس منك ان لا تمنعهم من ذلك وتحسن اليهم بذلك واني ان شاء الله ارسل اليك رسلا للتكلم في حق
سائر الجبال وغيره بلا تأخر. والسلام

Müminlerin emîri Şamil'den, gözünün nuru mesabesinde olan değerli Danyal Sultan'a.

Size çok selâm olsun. Mesele şu ki, Suğur'dan olan bazı kardeşlerimiz koyunları için iki dağı uygun bir fiyata onlara vermemi rica ettiler. Ben de senden onlara mani olmamanı, bu şekilde onlara iyilikte bulunmanı ricâ ediyorum. Ben de inşallah diğer dağları ve başka konuları konuşmak için geciktirmeden sana bir elçi göndereceğim. Ve's-selâm.⁴⁴

43 Şeyh Şamil'in dünürü ve naibi. Günümüzde Azerbaycan'ın kuzeyinde Kah rayonunda bulunan İlisu Sultanlığının sultanı olmuştur. 1830 yılında abisi Musa Bey'in vefatından sonra sultanlığın başına Danyal Sultan geçti. Danyal Sultan, yönetime geldiği ilk yıllarda 200 kişilik grubuyla Rus ordusunun terkinde birçok operasyona katılmış ve madalyalar almıştı. Ancak 1840 yılında Rusya tarafından yapılan yönetim değişimi kanunuyla Danyal Sultan'ın yetkileri kısıtlandı. Buna itiraz eden Danyal Sultan, Rus yetkililerine gönderdiği mektuplardan sonuç alamayınca, ayrıca Ruslar tarafından Şeyh Şamil'e karşı operasyonlara katılmaya mecbur edilince 1844 yılında akrabası olan Şeyh Şamil'in tarafına geçti. Bu tarihten sonra İlisu Sultanlığı, Ruslar tarafından ortadan kaldırıldı. Bu dönemden sonra Danyal Sultan, Şeyh Şamil'in hâkim olduğu bölgeye yerleşti ve Gazavat'a katıldı. 1848 yılında Danyal Sultan, Osmanlı Devletinden sığınma talebinde bulunmuşsa da, bu davetine olumlu yanıt verilmemiştir. Danyal Sultan, Şeyh Şamil'in yenilgisi ve Rusya'ya sürgün edilmesinden sonra, eski rütbeleri ve maaşı iade edilmek şartıyla Ruslara teslim oldu ve Azerbaycan'ın Şeki şehrine yerleşti. Ancak daha sonra Osmanlı'ya hicret ederek İstanbul'da vefat etti. Вк: Елвира Летицова, *Илису́йское Султанство (Историко-Этнографическое Исследование)* (Баку: Ученого Совета Национальной Академии Наук Азербайджана, 2000), 105-113; Айтберов, Хапизов, *Елису и Горный Магал в XII-XIX вв.*, 266-268; Abdurrahmân Gâzîkumûhî, *Tezkire*, vr. 114^b-117^a; M. Halistin Kukul, *Şeyh Şamil ve Çeçenistan* (Ankara; Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), 70.

44 Mektubun aslı Azerbaycan/Zaqatala Diyarşınasıq Müzesinde 3KM-KII-5845 numarasıyla kayıtlıdır.

2.4. Şeyh Şâmil'in Car Halkına Mektubu⁴⁵

من أمير المؤمنين شمويل الي اخوانه كافة مهاجري جار. وعليكم السلام الاسنى
اما بعد: فلما قصدتم السكوت في الأطراف رضينا عنكم بذلك غاية الرضاء. فالله وفقكم لارغام انوف
الأعداء. ومكانكم ببناء القرية في تلكم البقعة. فاسكنوا فيها فارغين. وانا ان شاء الله تعالى نحسنكم بقدر الامكان.
هذا والسلام.

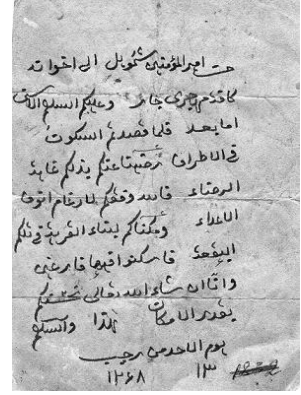
13 يوم الاحد من رجب 1248.

Müminlerin emiri Şâmil'den tüm Câr muhâcirleri kardeşlerine.

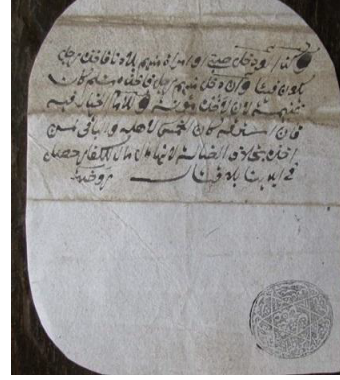
Ve aleyküm selâm.

Mesele şu ki etrafta susmayı istediğinizde biz de sizin bu durumunuzdan oldukça memnûn kaldık. Allah düşmanların burunlarını ezmeye sizleri muvaffak kılsın. Sizi o bölgedeki köye yerleştirdik. Orada rahat bir şekilde oturun. Biz de inşallah imkânımız ölçüsünde size iyilikte bulunacağız. Ve's-Selâm.

13 Receb Pazar 1248 (6 Aralık 1832).⁴⁶

2.5. Şeyh Şâmil'in Nâib Kâdi ve Hacı Murad'a Mektubu

45 Car ve Tala, Car-Balaken olarak da bilinen bölge, Kuzey Batı Azerbaycan'da bulunan beyliklerden biridir. Car, burada bulunan bir köyün ismidir. Bölge günümüzde Zakatala ve Balaken olarak iki ile ayrılmıştır. XVI. Asırlardan itibaren oluşmaya başlayan Car-Balaken Cemaatlığı, kadılarından oluşan bir heyet tarafından şeriat yasalarına göre yönetiliyordu. Cemaatlık, XIX. Asrın başlarında şiddetli savaşlardan sonra Çarlık Rusya'sına iltihak ettirilmiştir. İlisu Sultanlığı ile komşu olan ve askeri ile ekonomik olarak daha güçlü olan Car-Balaken Cemaatlığı, bölgede ortaya çıkan sorunlarda hakem rolünü üstlenmekteydi. Bk. Z. Ə. Cavadova, *Şimal-Qərbi Azərbaycan (Tarixi-Demoqrafik Araşdırma)* (Bakı: Altay Nəşriyyatı, 1999), 12-18.

46 Mektubun aslı Azerbaycan/Zaqatala Diyarşünasıq Müzesinde 3KM-KII-5848 numarasıyla kayıtlıdır. Mektup mühürsüzdür.

من الامام شموي الي اخوانه الاحبة قادي و حج مراد. السلام عليكم والرحمة اما بعد, فاننا عازمون علي عقد المجمع الحافل من نوابنا وسائر العلماء الكمل يوم الاحد الخامس عشر من هذا الشهر للمشاورة الأكيدة فيما هو الأصلح لنا في الدنيا والاخرة في درغنا القديمة. فعليكم بالحضور بمقتي وخواص علماتكم المعترية. والله ولي التوفيق والهداية. فالسلام.

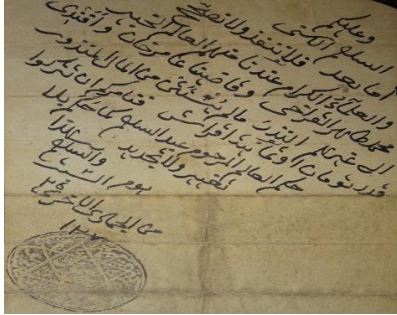
يوم الاربعاء من ربيع الاول لسنة 1264.

İmam Şâmil'den sevgili kardeşleri Kâdî ve Hacı Murad'a.

Üzerinize selâm ve rahmet olsun. Mesele şu ki bizler, bu ayın on beşi pazar günü kadîm Dargomuz'da bizim için dünya ve âhirette neyin en hayırlı olduğunu kesin bir istişâre etmek için nâiblerimiz ve diğer kâmil âlimlerimizle dolu bir toplantı yapmaya kararlıyız. Yapmanız gereken, bir müftü ve âlimleriniz içerisinde değerli, seçkin kimselerle oraya gelmenizdir. Başarı ve hidâyetin sâhibi Allah'tır.

Fe's-Selâm. Çarşamba Rebiu'l-Evvel 1264 (Şubat 1848).⁴⁷

2.6. Şeyh Şâmil'in Hirik Kadısına Cevabı

وعليكم السلام الاسنى

اما بعد فلا ننفذ ولا نصحح والعلماء الكرام عندنا فهم العالم الخبير محمد طاهر القراخي وقاضينا عامر خان وافندي الي غيرهم النذر ما لم يثنتن من المال المنذور قدر تومان او ثمانية اقراش.⁴⁸ ونأمركم ان تتركوا حكم العالم المرحوم عبد السلام كما حكم بلا تغيير ولا تجديد.

هذا والسلام.

يوم السبت 25 من جمادي الاخرى 127.⁴⁹

Sizin de üzerinize değerli selâm olsun.

Mesele şu ki (nezr hakkındaki hükmü) uygulamıyor ve doğru bulmuyoruz. Bizim yanımızda bulunan değerli âlimler, tecrübeli âlim Muhammed Tâhir el-Karahî, kadımız Âmirhan,⁵⁰ Efendi⁵¹ ve diğerleri de bunu doğru bulmuyorlar. Nezredilen maldan bir tümen veya sekiz kuruş hâric tutulmadıkça geçersizdir. (Bu yüzden) size merhûm âlim Abdüsselâm'ın hükmettiği gibi hükmüne hiçbir değişiklik ve yenilik yapmadan kabul etmenizi emrediyoruz.

47 Mektubun orijinalinde yazım tarihi ربيع ا şeklinde kısaltmalı olarak yazılmıştır. Mektubun aslı Dağıstan/Hunzah şehrinin Batlaïç köyünde Şahşaeв özel arşivinde bulunmaktadır. Hacı Murad'a gönderilmiş mektuplar hakkında yapılmış en son çalışma için Bk. Алибекова П.М., "Письма на имя наиба Хаджимурада из библиотеки Шахшаевых (с. Батлаич Хунзахского р-на РД)", *Вестнике Института истории, археологии и этнографии ДНЦ РАН* 57 (Махачкала: 2015), 137–141.

48 Kuruş kelimesinin fasih Arapçadaki çoğulu قروش şeklindedir. قروش şeklinde bir çoğulu kaynaklarda bulunamadı. Bk. Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-ârus min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Ali Şîri (Küveyt: Matbaatu'l-Hidâye, 1424/2003), 17: 330.

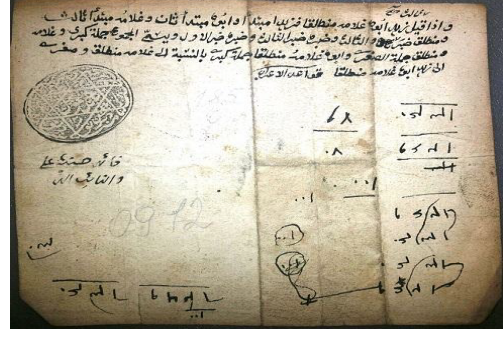
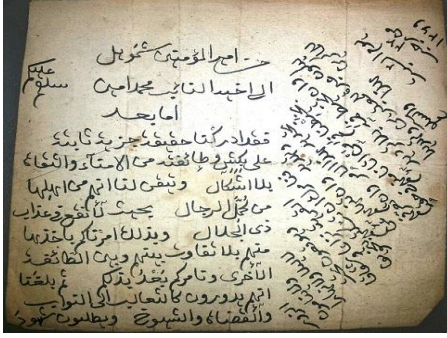
49 Mektupta düşünülen tarihin son rakamı gözükmemektedir. Bu yüzden 1270'li yıllar olduğu tahmin ediliyor.

50 Muhtemelen kastedilen Âmirhân Çirkâvîdir.

51 Mektupta 'Efendi' olarak bahsedilen kişi hakkında bilgi bulunamadı.

Ve's-Selâm. 25 Cumâde'l-Uhrâ cumartesi, 127(?).⁵²

2.7. Şeyh Şâmil'in Nâib Muhammed Emîn'e Mektubu

من أمير المؤمنين شمويل الي أخيه النائب محمد أمين. سلام عليكم

اما بعد: فقد أدرنا حقيقة جزية ثابتة علي بكش وطائفته من الأمان والتقات بلا اشكال. وتيقن لنا أنهم من أهلها من كمل الرجال. بحيث لا ننع في عذاب ذي الجلال. وبذلك أمرناكم بأخذها منهم بلا تفاوت بينهم وبين الطائفة الأخرى ونأمركم بعد بذلك. ثم بلغنا أنهم يدورون كالثعالب الي النواب والقضاة والشيوخ ويطلبون شهود الزور ولا ينامون لا ليلا ولا نهارا ويوقعون تحت القرية نزاعا وشقاقا. فنأمركم ان تسكتهم بتخويف وتهديد وان تنهاهم عن تجديد هذا الأمر وان تعرفهم بخبطنا فم من أتانا منهم في حقه وان تخبط فمه بلا ترديد ليكون عبرة للمعتبرين وتهديدا للماكرين. هذا والسلام.

27 يوم السبت من رجب 1269.

Müminlerin emîri Şâmil'den kardeşi nâib Muhammed Emîn'e.⁵³ Selâmun aleyküm.

Bikiş ve tâifesine konulan sâbit cizyenin hakikatini sâdik ve güvenilir kişiler vasıtasıyla şüphe kalmayacak şekilde anladık. Bize kesin olarak belli oldu ki onlar onun ehli ve insanların kâmillerindedir. Böylece biz de Zül'-Celâl'in azâbına dâçar olmayalım. Bu şekilde onlarla diğer gruplar arasında fark gözetmeksizin onu (cizye) onlardan almanı sana emrettik. Bundan sonra da sana bunu emrediyoruz. Sonra bize ulaştığına göre onlar tilkiler gibi nâibleri, kadıları ve şeyhleri dolaşarak yalancı şahitler arıyorlar. Ne gece ne de gündüz uyuyorlar. Köyün aşağısında tartışma ve ayrılık çıkıyorlar.

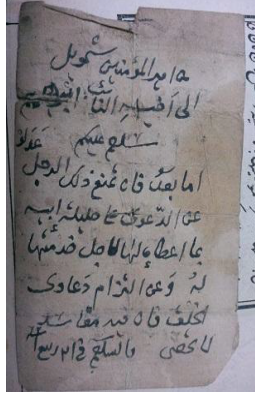
Sana onları korkutarak ve tehdit ederek susturmanı, bu işi yeniden yapmalarını yasaklamayı ve onlara, o konuda bize gelenlerin ağzına nasıl çarptığımızı bildirmeni, tereddüt etmeden onun ağzına çarpmayı emrediyoruz ki ibret alanlar için ibret, tuzak kuranlar için ise tehdit olsun. Ve's-Selâm. 25 Recep Cumartesi, 1269 (6 Mayıs 1853).⁵⁴

52 Mektubun aslı Dağıstan/Gimri'de Hac Abdurrahmân Ahmed el-Kinuvî özel arşivinde bulunmaktadır.

53 Aslen Hunzah bölgesinden olan Muhammed Emîn, Karata, Gidal ve Arader bölgelerinde Şeyh Şâmil'in naipliğini yapmıştır. Bk. Dam Rba, *Şeyh Şâmil'in 100 Mektubu*, 305.

54 Mektubun aslı Azerbaycan/Zaqatala Diyarşünaslıq Müzesinde 3KM-KII-5846 numarasıyla kayıtlıdır.

2.8. Şeyh Şâmil'in Nâib İbrahim'e Mektubu

من أمير المؤمنين شمويل الي
اخيه النائب ابراهيم.
سلام عليكم.

اما بعد، فأن تمنع ذلك الرجل
عدلو عن الدعوى علي حليلة ابيه بما
اعطاه لها لأجل خدمتها له وعن التزام
دعوى الخلق فان فيه مفاسد لا تحصي.
والسلام. في 21 ربيع الاخر.

Müminlerin emîri Şâmil'den kardeşi nâib İbrahim'e.

Selâmun aleyküm.

Mesele şu ki, Adalav denilen şu adamı, babasının kendisine ettiği hizmetinden dolayı eşine verdikleri sebebiyle davacı olmasına engel olasın. Halkın dâvâlarını yerine getirsin. Çünkü bunda sayılamayacak kadar çok zarar vardır.

Ve's-selâm. 21 Rebîu'l-Âhir.⁵⁵

3. ŞEYH ŞAMİL'İN RUS KOMUTANLARINA YAZDIĞI MEKTUPLAR

3.1. Şeyh Şâmil'in General Baryatinsk'e Mektubu

سلام علي من اتبع الهدى.

اما بعد، فان خليتيم سبيلي الي مكة مع من احب فالصلح بيننا والا فلا.

السيف مسلول واليد مبلول.

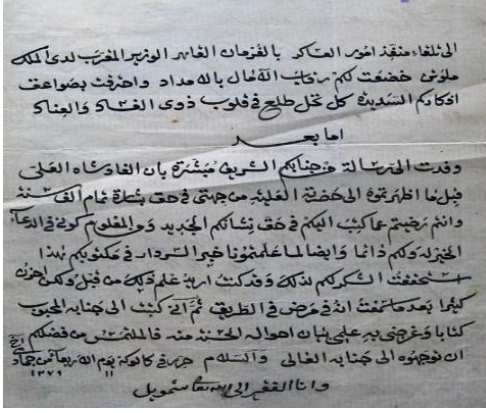
Hidâyete tâbî olanlara selâm olsun.

Mesele şu ki sevdiğilerimle birlikte Mekke'ye gitmeme izin verirsiniz aramızda sulh olur. Yoksa olmaz. Kılıç çekilmiş, el ıslaktır.⁵⁶

⁵⁵ Mektubun aslı Dağıstan/Gimri'de Hac Abdurrahmân Ahmed el-Kinuvî el-Avârî özel arşivinde bulunmaktadır.

⁵⁶ Mektup, Şeyh Şamil'in Gazavât döneminde yazdığı sonuncu mektup olma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla yazılma tarihi 1256/1859'dur. Mektubun kâtibi ve nakledeni Abdurrahmân Gâzikumûhî'dir. Yine Gâzikumûhî'nin bildirdiğine göre, Şeyh Şamil Rus'lardan kaçarken hazinesini geride bırakmış, mühürü de geride bırakılan bu hazine içerisinde kalmıştı. Bu yüzden yukarıda nakledilen mektup, General Baryatinsk'e mühürsüz olarak gönderilmiştir. Bk. Abdurrahmân Gâzikumûhî, *Tezkire*, vr. 294^a; *Hulâsatu't-Tafsîl*, vr. 35^a.

3.2. Şeyh Şâmil'in Molyutin'e Mektubu

الي تلقاء منفذ امور العساكر بالفرممان بالقاهر
المعرب لدى الملك ملوتن خضعت لكم رقاب الآمال
بالامداد واحترقت بصواعق افكاركم السيدية كل تحل
طلع في قلوب ذوي الفساد والعدا

اما بعد وفدت الي رسالة من جنابكم الشريف
مبشرة بان الفادشاه العلي قبل ما أظهرتموه الي
حضرته العلية من جهتي في حق بشارة تمام الف سنة.
وانتم رضيتم عما كتب اليكم في حق نشانكم الجديد.
ومن المعلوم كوني في الدعاء الخير له ولكم دائما.
وايضا لما علمتمونا خبر السردار في مكتوبكم هذا
استحقت الشكر لكم لذلك وقد كنت اريد علم ذلك من
قبل ولكن احزن كثيرا بعد ما سمعت أنه في مرض في
الطريق ثم اني كتبت الي جنابه المحبوب كتابا

وغرضي به علمي بيان احواله الحسنة منه فالتمس من فضلكم أن توجهوه الي جنابه العالي. والسلام.

حرر في كالوكة 11 يوم الاربعاء من جمادي الاخرة 1279.

وانا الفقير الي الله تعالى شمويل

Askerlerin işlerini kâhir fermân ile gerçekleştiren, Pâdişâh katında tanınan Molotîne.⁵⁷ Ümitler boyunlarını uzatarak size boyun eğmiş, keskin fikrinizin şimşekleri, inat ve fesat ehlinin kalplerindeki tüm süsleri yakmıştır.

Mesele şu ki tarafımdan bin senenin tamamlanmasına bağlı arz olunan müjde konusunda kendisine gösterdiğiniz şeyin Yüce Pâdişah tarafından kabul edildiğini müjdeleyen mektûbunuz, kıymetli tarafınızdan bana ulaştı. Yeni nişanınız konusunda size yazılan da sizi memnûn etmiştir. Benim, sizin ve onun için her zaman hayır duâ ettiğim mâlumdur. Aynı şekilde mektûbunuzda serdâr'ın haberini bize bildirdiğiniz için size teşekkür etmeyi kendimize borç bildik. Ben bunu daha önceden bilmek istiyordum. Ancak onun yolda hastalandığını duyduktan sonra çok kederlendim. Sonra onun sevgili tarafına bir mektup yazarak güzel haberlerini öğrenmek istediğimi bildirdim. Sizden (bu mektûbu) onun yüce tarafına iletmenizi ricâ ediyorum. Ve's-selâm. 1279, 11 Cumâde'l-Âhire Çarşamba günü Kaluga'da yazıldı (4 Aralık 1862). Ben, Allah'a muhtaç Şâmil.⁵⁸

57 Tam ismi Dmitriy Alekseyeviç Milyutin'dir. 1816 senesinde Moskovada doğmuştur. 1833 yılında askeri üniversiteyi tamamlamış, Kafkasya ve Karadeniz kıyılarında ve Orta Asya'da askeri operasyonlara katılmıştır. 1840 yılından itibaren Şeyh Şâmil'e karşı operasyonlara katılmıştır. 1861-1881 yılları arasında Çarlık Rusya'sının Savaş Bakanlığını yapmıştır. 1898 yılında Mareşal rütbesine yükselen Milyutin, 1912 yılında ölmüştür, bk. http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history_department/more.htm?id=11343152@SD_Employee, erişim 13 Eylül 2017.

58 Mektubun aslı Dağıstan/Mahaçkala Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Merkezinde Ф.12.п64 numarası ile korunmaktadır.

3.3. Şeyh Şâmil'in Baron Rozen'e Mektubu⁵⁹

من العبد الفقير الي الله تعالى شمويل الي العالي بالجاه والرفيع بالمكان صاحب العساكر الكثيرة والماليك الوافرة والي ولاية داغستان السردار الأعظم بارون روضين
اما بعد

فاستمع لما اتلو عليك من الحوادث والوقائع الواقعة فينا. فبينما انا داخلا في الخلوة مشغلا لخدمة خالقي قصد علي أهل النفاق ومكروني⁶⁰ مكرا وخرجوا عليّ بجنود كثيرة وأحاطوا حولي أياما عديدة. وسألتهم بالله ان يتركوني علي حالي في الخلوة فلم يسمعوا قولي ولم يزالوا يمكرون لي يوما فيوما. ولم يبق عندي من أصحابي الا نحو عشرين رجلا. فهربت منهم خذلهم الله تعالى الي الكهف وتركت وطني ثم خرجت الي قرية عشلطة فخرجوا خلفي فنصحت لهم وسألتهم ولم يقبلوا نصيحتي ومسألتي. فعرضت أحوالهم لثائبك غنارال كُلكِنُول فأمرهم بتركي علي حالي ونهيههم عن فعالهم ومكورهم. فلم ينظروا الي قوله فشمريت ذبولي وجمعت جنودي وعلتتهم باذن الله تعالى ما فعلتتهم ونفدت فيهم الأحكام الالهية.

واما المهادنة والمصالحة معك فاريدها بلا شك ولم ازل اطلبها الي الان ولم اتعرض بسوء ولا مكر لنوابكم و قلاعكم الا بعد ان قصدوا الاستيلاء علينا وتحركوا الينا للقتال والأسر.

فان وقعت المصالحة بيني و بينك يقع ايضا بينك وبين كل من يتبع أمري من الجيوش الاسلامية ولا اريد معك الا المصالحة ما كنتم تدعوننا في بلادنا بلا تعرض لنا بما نكرهه.

والسلام علي من اتبع الهدى.

Allah'ın fakir kulu Şâmil'den şânı yüce, makâmı yüksek, çok askerler ve geniş memleketler sâhibi, Dağıstan diyârının vâlisi büyük Serdar Baron Rozen'e.⁶¹

Mesele şu ki bizde vukû bulan olay ve hâdiselerden sana anlatacaklarımı iyi dinle. Ben halvette Yararıcı'ma hizmet ile meşgul iken nifâk ehli benim yanıma geldi ve bana hile yaptılar. Çok askerle çıkarak gelip benim etrafımı günlerce kuşattılar. Onlardan beni Allah için halvette kendi halime bırakmalarını istedim. Ama sözümü dinlemediler ve her gün bana hile yapmaya devam ettiler. Etrafımda arkadaşlarımdan yalnızca yirmi kişi kaldı. Onlardan (Allah onları rezil etsin) mağaraya kaçtım ve vatanımı terk ettim. Sonra Aşilta köyüne çıktım. Onlar da benim peşimden oraya çıktılar. Onlara nasihat ettim ve (beni kendi halime bırakmalarını) istedim. Ancak nasihatımı ve sıkıntımı dinlemediler. Onların bu durumunu nâibin olan General Kulkinol'a arz ettim. O da onlara beni kendi hâlime bırakmalarını emretti, yaptıklarını ve tuzaklarını yasakladı. Ancak onun da sözünü dinlemediler. Bunun üzerine ben de

59 Mektubun orijinal metni Abdurrahmân Gâzikumûhî'nin *Tezkire* isimli eserinde geçtiği için buraya fotosu konulmamıştır. Bk. Abdurrahmân Gâzikumûhî, *Tezkire*, vr. 12^b-14^a.

60 Arapçada مكر fiili ب harfi ceri ile birlikte kullanılmaktadır. Bk. Zebidi, *Tâcu'l-arûs*, 14: 147; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvîni er-Râzi, *Mu'cemu mekâyisi'l-lûğa*, thk. Abdusselâm Muhammed b. Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 5: 345.

61 Aleksey Aleksandroviç Rozen, 1812 senesinde Estlyandsk bölgesinde doğmuştur. 1829 yılında Rus ordusunda göreve başlayan Rozen, 1836 yılında Kafkasya'ya gönderilmiştir. Prens Baryatinsk komutasında Kafkasya'da Şeyh Şâmil'e ve Çeçenlere karşı birçok operasyona katılmış, çok sayıda Çeçen köyünü yok etmiştir. Bu faaliyetleri Çar tarafından çok sayıda madalya ile ödüllendirilen Baron Rozen, 1867 senesinde Petersburg'da ölmüştür. Bk. https://ru.wikisource.org/wiki/ПБС/ВТ/Розен,_Алексе́й_Александрович, erişim 14 Eylül 2017.

kollarımı sıvadım, askerlerimi topladım, Allah Teâlâ'nın izniyle onlara yaptıklarımı yaptım ve onlar hakkında ilâhî hükümleri tatbik ettim.

Sizinle ateşkes ve anlaşmaya gelince, ben onu şüphesiz istiyor ve hâlâ da talep ediyorum. Ben sizin nâiblerinizden ve kalelerinizden, bizi işgâl etmeye kalkışıp, bizimle savaş yapmak ve bizleri esir etmek için hareket etmeden öncesine kadar bir kötülük ve hile görmedim.

Şayet seninle benim aramda bir anlaşma olursa bu seninle benim emrime itâat eden İslâm orduları arasında anlaşma olmuş demektir. Ve ben ülkemizde bizi davet ettiğin konuda -hoşlanmadığımız şeylerle karşılaşmamak şartıyla- seninle anlaşmak istiyorum.

Hidâyete tâbî olanlara selâm olsun.

3.4. Şeyh Şâmil'in General Molyutin'e Mektubu

الي أكرم الوزراء وأفخم
الأمناء الوزير الحرب ملوتين. لا زال
فخامة شأنه ناشرة وسحاب طالعة
ماطرة أمين.

فالمعرض الوهابكم الجليل
اني لأسير فراشي منذ ما وصلت الي
بلدة⁶² الطيبة المدينة المنورة بترداف
الأمراض المتعددة حتي غلبت الظنون
جانب الرحلة والانتقال من دار الدنيا
الي دار القرار. وإذا كان الأمر كذلك
اسأل من شأنكم الكريم وكرمكم الحميم
ان لا تقطع أنظار رافتكم العلية ومرحمتكم السنية عن أهلي وأولادي بعد وفاتي كما فعلتم لي احسانا عظيما بحيث
لا ينسي ما دام الدوران والأزمان.

وسمعت أنكم انتم مع الاحترام لولدي غازي محمد لزيارتي وشكرت لكم شكرا بليغا واوصيت لأهلي
وأولادي بان لا ينسوا احسانكم المقبول وان لا يقصروا في ايفاء شكركم المرغوب ما داموا في⁶³ وجه الأرض.

واسأل من جاهكم الواسع ان تسألوا من امبيراطور الأعظم الذي توافرت عندي أطفاه الجلييلة ان وقع لي
أمر الارتحال الي دار الآخرة والاستقرار ان يجمع بين أهلي وأولادي لنلا تقبون أهلي كالأغنام التي بقيت بلا راع
في البادية. ونشكره علي نعمائه الظاهرة وأطفاه الباهرة.

فان احسنتم تبليغ رضائي واشعار شكري الي امبيراطور الأعظم المحسن الي دائما فذا منكم غاية الخير
والاحسان.

3 ذي القعدة لسنة 1287.

شمويل المريض الهرم⁶⁴.

62 Sifat tamlaması olduğu için بلدة kelimesinin başında marife takısı olması gerekir.

63 Arapçada وجه الأرض kalıbı علي harfi ceri ile birlikte kullanılmaktadır. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3: 304, 4: 39; Zebidi, *Tâcu'l-ârus*, 2: 160, 3: 52.

64 <http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=18&art=714>, erişim 19 Eylül 2017.

Bakanların en değerlisi, güvenilir insanların en şereflişi, Savaş Bakanı Molotîne. Şanının yüceliği yaygın, bulutları parlak ve yağmurlu olsun. Amin.

Kıymetli tarafınıza arz ederim ki, mübârek şehir Medîne-i Münevver'e ulaştığımdan beri peş peşe gelen çeşitli hastalıklardan dolayı yatağın esiri olmuş durumdayım. Öyle ki bu dünyâ yurdundan ebedî yurda taşınma düşüncesi gâlip geldi. Eğer durum böyle olursa, benim ölümünden sonra o yüce şefkatinizi ve değerli merhametinizi ailem ve çocuklarımla üzerinden, dünya durdukça unutulmayacak olan bana yaptığınız iyilikleri, onlardan da esirgememenizi rica ediyorum.

Duydum ki oğlum Gâzî Muhammed'e beni ziyâret etmesi için saygıyla izin vermişsiniz. Bundan dolayı size çok çok teşekkür ettim. Aileme ve evlatlarıma bu makbûl iyiliğinizi unutmamalarını ve yaşadıkları müddetçe size karşı teşekkürlerini ifâ etmede kusur etmemelerini vasiyet ettim.

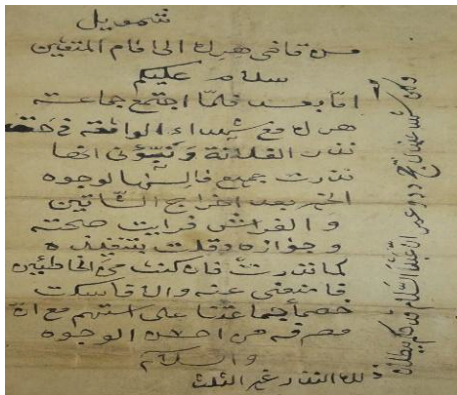
Sizin geniş nâmınızdan, bana karşı değerli lütufları bol olan yüce İmparator'dan, benim âhirete ve ebedî kalınacak yurda irtihâl etmem durumunda, çölde çobansız koyunlar gibi kalmamaları için eşlerimi ve çocuklarımla bir araya getirmesini istemenizi rica ediyorum. Ona (Çar'a) açık nimetleri ve değerli lütufları için teşekkür ediyoruz.

Memnûniyetimi ve teşekkürümün bildirgesi (olan bu mektubu), bana her zaman iyilikte bulunan yüce İmparator'a iletme iyiliğinde bulunursanız, bu sizden iyilik ve hayrın zirvesi olur.

3 Zilkade 1287 (27 Ocak 1871). Hasta ve ihtiyar Şâmil.

4. ŞEYH ŞAMİL'E GÖNDERİLEN MEKTUPLAR

4.1. Hirik Kadısının Şeyh Şâmil'e Mektubu

من قاضي هرك الي امام المتقين شمويل. سلام
عليكم

اما بعد فلما اجتمع جماعة هرك مع شهداء
الواقعة في حق نذر الفلانة ونبؤني⁶⁵ انها نذرت جميع
مالها لوجوه الخير بعد اخراج الشائتين والفراش ورأيت
صحته وجوازه وقلت بتنقيده كما نذرت. فان كنت من
الخاطئين فامنعني عنه والا فاسكت خصماء جماعتنا
علي استهم مع ان مصرفه من احسن الوجوه. والسلام
ولكن شهد عندي حج ددو عمر ان عبد السلام
حكم ببطلان ذلك النذر غير الثالث .

Hirik kadısından Allah'tan sakınanların İmâmı Şâmil'e. Selâmun aleyküm.

Mesele şu ki Hirik cemâati falanca kadının nezri hakkındaki olayın şâhitleriyle toplanıp, o kadının iki koyun ve yatak hâriç tüm malını hayır niyetine nezrettiğini bana haber verince, bunun sahih ve câiz olduğunu düşündüm ve nezrettiği şekilde uygulanmasını söyledim. Şayet ben bu konuda hata edenlerdensem bana bu konuda engel ol. Aksi taktirde (hatalı değilsem), (nezrin) harcandığı yöntemin en iyi yöntem olmasına rağmen cemaatimizden hasım olanları arkaları üstüne oturtarak sustur. Ve's-Selâm.

Ama Hac Dadu Ömer benim yanımda Abdüsselâm'ın üçte biri hâriç bu nezrin bâtıl olduğuna hükmettiğine şâhitlik etti.⁶⁶

4.2. Şeyh Cemâleddîn Gâzikumûhî'nin Şeyh Şâmil'e Mektubu.

من الشيخ الهرم سيد جمال الدين الي ولده الأعز الأكرم شمويل فالي باقي العيال

السلام عليكم ورحمة الله تعالى وبركاته. وبعد.

فمذ ما سمعنا حالكم وشأنكم حمدت الله تعالى علي ذلك كثيرا واحمدوا انتم واشكروا له علي ما انعم عليكم بالنعم العظام وادعوا للبادشاه بالخير. فقد سمعنا عظم رحمته واحسانه اليكم بالنعم الكثير مع كونكم من المسنين اليه. كيف يكون صنعه للمحسنين. ولا شك ان دأب الكرام لكريم واحسانهم لعميم. فيجب عليكم وعلينا الشكر علي نعمته والدعاء له بالخير كل وقت بازدياد جاهه. لان من لا يشكر الخلق لا يشكر الخالق. وشكر المنعم واجب كما لا يخفي عليكم.

والسلام. في 1278 في تمير خان شوره.

İhtiyar Şeyh Seyyid Cemâleddîn'den, değerli ve şerefli oğlu Şâmil'e ve diğer aile fertlerine.

Selâmun aleyküm ve rahmetullahi ve berakâtuhu.

Mesele şu ki sizin hâlinizi ve durumunuzu duyduktan sonra, bunun için Allah'a çokça hamd ettim. Siz de bu büyük nimetleri için Allah'a çokça hamd ve şükredin. Padişaha hayırla duâ edin. Ona kötülük edenlerden olduğunuz halde Padişahın bol hediyelerle size olan büyük ihsan ve ikramını duyduk. Hal böyleyken onun iyilere davranışı nasıl olur? Şüphe yok ki cömert insanların âdeti cömertlik, ikrâmları da geniş olur. Bu yüzden bize ve size gereken onun nimetlerine teşekkür ve şânının yüceliği için her vakit hayırla duâ etmektir. Çünkü halka teşekkür etmeyen, Hâlîka da şükretmez. Sizin de bildiğiniz gibi ihsân sâhibine duâ etmek vâciptir. Ve's-selâm. 1278 Temirhanşûrâ.⁶⁷

66 Mektubun aslı Dağıstan/Gimri'de Hac Abdurrahmân Ahmed el-Kinuvî el-Avârî özel arşivinde bulunmaktadır.

67 Mektup, Şeyh Şâmil ve aile fertleri Kaluga'da sürgündeyken gönderilmiştir. Bk. Abdurrahmân Gâzikumûhî, *Hulâsatu't-Tafsîl*, vr. 120^b-121^a. Kafkasya'da Nakşibendî tarikatının yayılmasında önemli bir rolü bulunan Cemâleddîn Gâzikumûhî, aynı zamanda Şeyh Şâmil'in kayınpederi ve danışmanıdır. Şeyh Cemâleddîn Gâzikumûhî, bu mektubu gördüğü üzere Rusların Kafkasya'daki merkezlerinden biri olan Temirhanşûrâ'da yazmıştır. Ayrıca Şeyh Şâmil'in gönderdiği ve kendisine gelen mektupların Ruslar tarafından sansürlendiği bilinmektedir. Mektubu doğru anlamak için bu nedenleri göz önünde bulundurmamak gerektiği kanaatindeyiz. Bk. Alp, "Şeyh Şâmil ve Oğulları", 384.

SONUÇ

Arapça, bünyesinde çok sayıda millet ve buna bağlı olarak da dili barındıran Kafkasya coğrafyasında uzun süre ortak bir dil olarak kullanılmıştır. Arapça ilmî çalışmalar, halk ve yöneticiler arasındaki yazışmalardan komşu devletler ile yapılan görüşmelere varıncaya kadar hemen her alanda yaygın olarak kullanılmıştır.

Şeyh Şâmil iyi derecede Arapça bilmesine rağmen kendisi günlük konuşmalarında Arapça'yı kullanmamış, yazdırdığı mektupları kâtipleri aracılığıyla Arapça'ya tercüme ettirmiştir. Abdurrahmân Gâzikumûhî, Şeyh Şâmil'in Rusya'da esir olduğu zamanlarda bir Rus generalle akıcı bir şekilde Arapça konuştuğunu nakletmektedir. Ayrıca müellif eserinde Şeyh Şâmil'in bazı zor zamanlarında okuduğu Arapça şiirlere de geniş yer ayırmıştır.

Makalede, XIX. yüzyıl Kafkasya'nın en önemli sîmâlarından biri olan Şeyh Şâmil'in mektuplarına ve kendisine gönderilen toplamda on dört mektup tespit edilmiştir. Üç başlık altında incelenilen mektupların birinci kısmı, Şeyh Şâmil'in nâiblerine ve bir kadiya verdiği cevap hakkındadır. Bu bölümde toplam sekiz mektuba yer verilmiştir. İkinci bölümde Şeyh Şâmil'in, Çarlık Rusya'sının Kafkasya'ya komutan olarak atadığı generallerle yaptığı yazışmalardan bahsedilmiş ve bu bölümde dört mektup tercümesiyle birlikte verilmiştir. Son bölümde ise farklı nedenlerden dolayı Şeyh Şâmil'e gönderilmiş iki mektup tespit edilmiştir.

İmam Şâmil, Medine'den Rus Çarı'na gönderdiği mektupta, çocuklarına yaşadıkları sürece Çar'a teşekkür etmede kusur etmemelerini vasiyet ettiğini söylemektedir. Ancak tarihi sürece baktığımız zaman bunun tam tersi bir durumla karşılaşmaktayız. Şöyle ki İmam Şâmil'in büyük oğlu ve nâibi Gâzî Muhammed, Osmanlı ordusu saflarında Ruslara karşı savaşmış, Sultan Abdulhamid tarafından paşa rütbesiye ödüllendirilmiştir.⁶⁸ Gâzî Muhammed'in Rusya aleyhine yaptıkları bununla da sınırlı kalmamış, 1877 yılında Osmanlı-Rusya savaşı sırasında Kafkasya'ya mektuplar göndererek orada Rusya aleyhine isyan çıkmasına sebep olmuştu.

İmam Şâmil bir devlet adamıydı ve yazdırdığı tüm mektuplarında duygularını değil, devlet aklını ön planda tutmuştur. O sevmediği şahıslara bile durum îcâbı olarak iltifat edici sözler kullanmaktan çekinmemiştir. Dolayısıyla İmam Şâmil'in mektupları okunurken bu durumun (siyasi kimliğinin) göz önünde bulundurulması gerektiği kanâatindeyiz.

Bu mektuplar hakkında yapılan çalışmaları zorlaştıran birkaç husus bulunmaktadır. Bunlar yer isimleri, şahıs isimleri ve mektupların farklı bölgelerde bulunmasıdır. Mektuplar Arapça yazıldığı için, bu yer ve şahıs isimleri farklı şekillerde yazılmıştır. Ancak mektuplarda geçen yer isimleri gerek Çarlık Rusya'sı, gerekse Sovyet Rusya'sı

68 Alp, "Şeyh Şâmil ve Oğulları", 385-386.

döneminde değişime uğramıştır. Aynı şekilde şahıs isimlerinin yazılışı da Rusça ile ciddi oranda farklılık göstermektedir. Örneğin mektuplarda Molotin şeklinde bahsedilen generalin isminin Rusçadaki yazılışı Molyutin şeklindedir. Yine Hirik olarak bahsedilen köy ismi günümüzde bulunmamaktadır. Makalede bu ve benzeri şahıs ve yer isimlerindeki farklılıklar, imkan nisbetinde gösterilmeye çalışılmıştır.

Tarihimizde önemli bir yeri olan Şeyh Şâmil'in sayısı üç yüzü aşkın olan mektuplarının araştırılmasının, Gazavât tarihinin birinci kaynaktan öğrenilmesinde müstesna bir rolü vardır. Şu ana kadar tahmini olarak yüz ellisi yayımlanmış bu mektupların geri kalan kısmı hâlâ ulaşılmayı beklemektedir. Makalemiz, bu boşluğu doldurmak için mütevazî bir katkı olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Aktı Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiey. Haz. A. P. Berje. Tiflis: Tip. Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1866.

Alibekov, Hızri. *Özel Arşiv.*

Alibekova, P. M. "Pisma Na İmya Naiba Hadjimurada İz Biblioteki Şahşaevih (c. Batlaiç Hunzahskogo r-na RD)". *Vestnike İstituta İstorii, Arheologii İ Etnografii DNTS RAN* 57 (Mahaçkala: 2015).

Alkadârî, Hasan. *Âsâr-ı Dağıstan.* Bakı: Evvelimci Şürekâsı Matbaası, 1312/1903.

Alkadârî, Hasan. *Cirâbu'l-Memnûn.* Temirhanşûra: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrayev, 1912.

Alkadârî, Hasan. *Dîvânu'l-Memnûn.* Temirhanşûra: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrayev, 1913.

Alp, Alper. "Rus Esareti Döneminde ve Sonrasında Şeyh Şâmil ve Oğulları". *Genç Bilim Adamları Sempozyumu (4-6 Mayıs 2009)*. 379-388. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Aytberov, T. M - Hapizov Ş. M. *Elisu i Gornıy Magal v XII-XIX vv.* Mahaçkala: DNTS RAN, 2011.

Azerbaycan/Zaqatala Diyarşunaslıq Müzesi. 3KM-KII-5842.

Azerbaycan/Zaqatala Diyarşunaslıq Müzesi. 3KM-KII-5845.

Azerbaycan/Zaqatala Diyarşunaslıq Müzesi. 3KM-KII-5846.

Azerbaycan/Zaqatala Diyarşunaslıq Müzesi. 3KM-KII-5848.

Azerbaycan/Zaqatala Diyarşünaslıq Müzesi. 3KM-KП-5849.

Butbay, Mustafa. *Kafkasya Hatıraları*. Haz. Ahmet Cevdet Canbulat. Ankara: TTK Yayınları, 1990.

Dağistanî, Burhânuddîn. “Min Resâiliş-Şeyh Şâmil”. *Mecelletu’r-Risâle* 758 (Kâhire 1948): 19-21.

Durkelî, Nezîr. *Nüzhetu’l-Ezhân fî Terâcimi Ulemâi Dağıstan*. Trc. A. P. Шихсаидов - Альфريد Бустанов - М. Кемпер. Москва: Mardjani Publishing House, 2012.

Gammer, Moshe. “The Imam and the Lord: An Unpublished Letter From Shamil to the British Ambassador In Constantinople”. *Israel Oriental Studies* 13 (Leiden: Netherlands, 1993): 101-104.

Gamzaev, M. A. *Şamil İmamasul Limalazul Kağtal*. Mahaçkala: Tarih, 2017.

Gazikumuha, Abdurahman. *Kniga Vospominaniy Sayida Abdurahmana, Sına Ustada Şeyha Tarikata Djamaluddina al-Huseyni O Delah Jiteley Dagestana İ Çeçni. Soçineno İ Napisano V Tiflise V 1285 g. h. Perevod S Arabskogo*. M. S. Saidova, Redaktsiya Perevoda, Podgotovka Faksimilnogo İzdaniya, Kommentarii, Ukazateli A. R. Şihsaidova İ H. A. Omarova, Mahaçkala: Dagestanskoe Knijnnoe İzdatelstvo, 1997.

Gâzikumûhî, Abdurrahmân. *Tezkiratu Abdurrahmân b. Ustaz Şeyhu’t-Tarîka Cemâluddîn el-Hüseynî fî Beyâni Ahvâli Ahâlî Dağıstan ve Çeçen*. Tiflis: 1285/1868.

Gâzikumûhî, Cemâleddîn. *Ecvibetuş-Şeyh Cemâluddîn li-Es’ileti’l-Âlimi’s-Samedânî Saîd el-Harakânî* [Yazma eser]. Tiflis 1287.

Gâzikumûhî, Cemâleddîn. *el-Âdâbu’l-Mardiyye fi’t-Târîkati’n-Nakşibendiyye*. Temirhanşûra: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrayev, 1907.

Hac Abdurrahmân Ahmed el-Kinuvî el-Avârî. *Özel Arşiv*.

Hâşimî, Ahmed b. İbrâhim b. Mustafâ. *Cevâhiru’l-edeb fî edebiyât ve inşâ-i lûğati’l-Arab*. Beyrut: Müessesetu’l-Maârif, ts.

Henûhî, Abdulkerîm b. Muhammed. *Özel Koleksiyon*.

http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history_department/more.htm?id=11343152@S_D_Employee Erişim 13 Eylül 2017.

<http://islamdag.ru/istoriya/31055> Erişim 19 Ekim 2017.

<http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=18&art=714> Erişim 19 Eylül 2017.

https://ru.wikisource.org/wiki/РБС/ВТ/Розен,_Алексей_Александрович Erişim 14 Eylül 2017.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvîni. *Mu'cemu mekâyisi'l-lûğa*. Thk. Abdusselâm Muhammed b. Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994.

Kançaveli, N. G. *Padenie Dagestana İ Çeçni Vsledstvie Podstrekatelstva Osmanov V 1294*. Tbilisi: Mravaltavi. İstoriko-Filologičeskie İssledovaniya, 1975.

Karahi, Muhammed Tahir. *Hronika Muhammeda Tahira al-Karahi o Dagestanskih Voynah V Period Şamilya*. Ed. Barabanov, A. M, Perevodçik: Kraçkovskiy, İgnatij Yuleviç, Avtor Predisloviya, Kraçkovskiy, İgnatij Yuleviç. Leningrad: Tipoligrafıya İzd-va AN SSSR, 1941.

Karahî, Muhammed Tâhir. *Şeyh Şamilin Gazavâtı*. Çev. Tahir el-Mevlevî. İstanbul: Matbaa-i Âmidî, 1333/1915.

Kukul, M. Halistin. *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, Ankara: TTK Yayınları, 2002.

Letifova, Elvira. *İlisuyskoe Sultanstvo (İstoriko-Etnografıçesкое İssledovanie)*. Baku: Uçenogo Soveta Natsionalnoy Akademii Nauk Azerbaydjana, 2000.

Muhammed b. Rızk b. Abdinnâsır es-Sülemî el-Mısırî el-Medenî. *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn fi Garbi İfrikiye*. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzi, 1426/2005.

Niyazov, Ahmed. *Özel Arşiv*.

Rba, Dam. *Şeyh Şâmil'in 100 Mektubu*. Trc. Fikret Efe. İstanbul: Şule Yayınları, 2002.

Sbornik, Svedeniy Kavkazskih Gortsah. *Nizam Şamilya (Material Dlya İstorii Dagestana)*. Tiflis: 1870.

Şeyh Şâmil. *Şeyh Şâmil'in Molyutin'e Mektubu*. F.12.p64. Dağıstan Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Merkezi Mahaçkala.

Tagirovoy, N. A. Sayyid Abdurahman, Sın Djamaluddina al-Huseyni al-Gazikumuki ad-Dagistani. *Kratkoe İzlojenie Podrobnogo Opisaniya Del İmama Şamilya*: Kaluga, 1281 g. h. *Hulasat at-Tafsıl an Ahval al-İmam Şamuyıl*. Per. S. Arab. Vved. Komment, Ukaz, Moskva: Vostoçnaya Literatura RAN, 2002.

Tahir, Məhəmməd. *Şeyh Şamil*. Trc. əlisa Nicat. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992.

Tsagareşvili, Ş. V. *Şamil - Stavlennik Sultanskoy Turtsii İ Angliyskih Kolonizatorov*. Tbilisi: Gosizdat Gruzinskoy SSR, Sektor Politiceskoy Literaturi, 1953.

Uludağ, Süleyman. “Müridizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 50-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Zahûrî, Hâc Osman Efendi. *Tuhfetu'l-Ahbâbi'l-Hâlidîyye fi Şerhi'l-Kasîdeti'l-Mahmûdiyye*. Temirhanşûra: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrayev, 1332/1914.

Zebidî, Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Thk. Ali Şîrî. Kuveyt: Matbaatu'l-Hidâye, 1424/2003.

Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

RUSÇA KAYNAKLAR⁶⁹

Айтберов, Т. М. - Хапизов Ш. М. *Елису и Горный Магал в XII-XIX вв*. Махачкала: ДНЦ РАН, 2011.

Акты Собранные Кавказской Археографической Комиссией. Наз. А.П. Берже. Tiflis: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866.

Алибекова, П.М. “Письма на имя наиба Хаджимурада из библиотеки Шахшаевых (с. Батлаич Хунзахского р-на РД)”, *Вестнике Института истории, археологии и этнографии ДНЦ РАН* 57 (Махачкала: 2015).

Газикумуха, Абдурахман. *Книга воспоминаний сайида Абдурахмана, сына устада шейха тариката Джамалуддина ал-Хусейни о делах жителей Дагестана и Чечни. Сочинено и написано в Тифлисе в 1285г.х*. Перевод с арабского. М.-С. Саидова, Редакция перевода, подготовка факсимильного издания, комментарии, указатели А.Р. Шихсаидова и Х.А. Омарова, Махачкала: Дагестанское Книжное Издательство 1997.

Гамзаев, М. А. *Шамил Имамасул Лъималазул Кагътал*. Маһащкале: Тарих, 2017.

Канчавели, Н.Г. *Падение Дагестана и Чечни вследствие подстрекательства османов в 1294 г*. Тбилиси: Мравалтави, Историко-филологические исследования, 1975.

Карахи, Мухаммед Тахир. *Хроника Мухаммеда Тахира ал-Карахи о дагестанских войнах в период Шамиля*. Редакторы. Барбанов, А.М., Переводчик: Крачковский, Игнатий Юльевич, Автор предисловия, Крачковский, Игнатий Юльевич. Ленинград: Типо-литография Изд-ва АН СССР, 1941.

69 Rusça kaynakların Latincesine ayrıca Kaynakçada yer verilmiştir.

Летифова, Елвира. *Илисуйское Султанство (Историко-Этнографическое Исследование)*. Баку: Ученого Совета Национальной Академии Наук Азербайджана, 2000.

Сборник Сведений Кавказских Горцах. *Низамъ Шамиля (Материал для истории Дагестана)*. Tiflis 1870.

Тагировой, Н.А. Сайид Абдурахман, сын Джамалуддина ал-Хусайни ал-Газигумуки ад-Дагистани. *Краткое изложение подробного описания дел имама Шамиля*: Калуга, 1281г.х. *Хуласат ат-тафсил 'ан ахвал ал-имам Шамуил*. Пер.с араб. введ, коммент, указ. Москва: Восточная литература РАН, 2002.

Цагарешвили, Ш. В. *Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов*. Тбилиси: Госиздат Грузинской ССР, Сектор Политической Литературы, 1953.

